

ПРЭФІКСАЛЬНЫЯ СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫЯ ВАРЫЯНТЫ ПРЫМЕТНІКАЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Мова як сродак зносін знаходзіцца ў пастаянным развіцці і ўдасканалванні. Адною з адзнак яе дынамічнасці з'яўляецца вар'іраванне структурных элементаў моўнай сістэмы, якое выяўляецца ў існаванні адной і той жа лексемы ў некалькіх фармальных мадыфікацыях. Наяўнасць варыянтнасці ў літаратурнай мове з'яўляецца вынікам і перадумовай эвалюцыі мовы, таму яе неабходна разглядаць у двух аспектах: «...як вынік непарарыўнага гістарычнага развіцця, з аднаго боку, і як форму аб'ектыўнага існавання кожнай функцыянальнай адзінкі, з другога» [1, с. 36].

Варыянтнасць уласціва ўсім узроўням сучаснай беларускай мовы, але найбольш выразна яна праяўляецца на ўзроўні словаўтварэння. Рэальнай базай узнікнення словаўтваральных варыянтаў з'яўляецца сінанімія словаўтваральных афіксаў і невычэрпны патэнцыял словаўтваральнай сістэмы «...наяўнасць незапоўненых клетак у словаўтваральнай сістэме ў тых выпадках, калі пры існаванні некалькіх магчымасцей для ўтварэння адной намінацыйнай адзінкі... была выкарыстана адна з іх, пакінуўшы свабоднымі, незанятымі астатнія» [2, с. 99]. Разам з тым для беларускай мовы пытанне словаўтваральнай варыянтнасці ўскладняецца яшчэ і тым, што «...фарміраванне дублетных слоў адбывалася тут не толькі за лік працэсаў словаўтварэння, але і як вынік узаемадзеяння беларускай мовы з рускай, украінскай, польскай і іншымі мовамі на працягу стагоддзяў» [5, с. 104].

Словаўтваральныя варыянты прыметнікаў, у складзе якіх прысутнічаюць прэфіксы, у сучаснай беларускай мове прадстаўлены значна меншай колькасцю варыянтных радоў, у параўнанні з суфіксальнымі, паколькі «колькасны склад саміх прыставак значна меншы, чым суфіксаў» [3, с. 98].

Словаўтваральныя варыянты прэфіксальных прыметнікаў у сучаснай беларускай мове складаюць некалькі груп. У кожнай групе варыянты аднаго і таго ж рада найперш адрозніваюцца сваёй структурай. Зыходзячы з гэтага вылучаюцца:

а) прэфіксальна-суфіксальныя варыянты, утвораныя пры дапамозе розных суфіксаў;

б) прэфіксальна-суфіксальныя варыянты, утвораныя пры дапамозе аднолькавых суфіксаў;

в) прэфіксальна-суфіксальныя варыянты, якія адрозніваюцца прыстаўкамі. Разгледзім варыянтныя рады прыметнікаў гэтых груп.

Найбольш мнагалікую групу складаюць адназоўнікавыя варыянтныя прыметнікі, у структуры якіх выдзяляюцца аднолькавыя каранёвыя часткі і прэфікс, але ўтвораны пры дапамозе розных суфіксаў:

бяз- (бяс-) // — н- (ы) : бяз- (бяс-) // -ав — (ы): *бяссэнсны — бяссэнсавы*. Дадзеныя прыметнікі цалкам супадаюць у значэнні ‘той, у якім адсутнічае сэнс, змест’; ‘пазбаўлены разумных падстаў; недарэчны, бязмэтны’: [Шчарбацюк] — *Значыцца, вы лічыце, што войскі вашы павінны працягваць бяссэнснае супраціўленне?* (І. Мележ) *Майбарада спыніў гэтую бяссэнсавую страляніну* (І. Шамякін); ‘які выяўляе адсутнасць думкі, бяздумны’; ‘адсутнічае сэнс’. Варыянты фіксуюцца перакладнымі РБС, БРС, ТСБМ, СБМ (1987) і інш. Яны не маюць стылістычнай афарбоўкі, адносяцца да нейтральнай лексікі.

бяз- (бяс-) // — н- (ы) : бяз- (бяс-) // -к — (ы): *бязбоязны (безбаязны) — бязбоязкі, бязважны — бязважкі*. Дадзеныя прыметнікі маюць аднолькавыя семантычныя аб’ёмы. Параўн.: *бязбоязны — бязбоязкі* ‘які не ведае боязі, страху; бясстрашны’: *У вачах, празрыстых, светлых і карых, што глядзелі спадылба, з-пад хмурных броў, гарэла адна безбаязная ўпартасць* (І. Мележ); *бязважны — бязважкі* ‘які мае вельмі нязначную вагу; лёгкі’: *Ён ужо даўно не браў яе рукі ў сваю, і цяпер яму здалося, што рука нейкая бязважкая* (А. Асіпенка).

У мове мастацкай літаратуры выяўлены прыметнікі *бязбоязны, бязважкі*, а словы *бязбоязкі, бязважны* адзначаюцца толькі слоўнікамі. У РБС (1953, 1982) адзначаны варыянты *бязбоязны — бязбоязкі*, якія функцыянавалі ў мове 20-х гадоў XX ст. Далей варыянтны рад разбурыўся, паколькі прыметнік *бязбоязкі* выйшаў з ужытку і не фіксуецца ў лексічным складзе мовы. РБС (1953) змяшчае слова *бязважны*, якое ў слоўніках больш позняга перыяду ўжо не фіксуецца, а фіксуецца толькі прыметнік *бязважкі*, які па сутнасці і стаў адзіным сродкам выражэння паняцця ‘лёгкі’.

без- (бес-) // — н- (ы) : без- (бес-) // -лів — (ы): *беззайздросны — беззайздрослівы, безуважны — безуважлівы, бессаромны — бессаромлівы*. Па сваім семантычным аб’ёме паралельныя рады варыянтных прыметнікаў з’яўляюцца абсалютна ідэнтычнымі. Параўн.: *беззайздросны — беззайздрослівы* ‘незайзросны’, *безуважны — безуважлівы* ‘які не праяўляе ніякай цікавасці да каго-, чаго-небудзь; раўнадушны’, *бессаромны — бессаромлівы* ‘які не мае сорама; нахабны’. Варыянтны рад прыметнікаў *беззайздросны — беззайздрослівы* ў працэсе развіцця мовы распаўся і не фіксуецца ў беларускамоўных слоўніках 50–80 гадоў XX в. З гэтай семантыкай функцыянуюць утварэнні *незайздросны — незайздрослівы*. У

варыянтным радзе аднакаранёвых прыметнікаў *бессаромны* — *бессаромлівы* таксама адбыліся змены: у мове 50–80-х гадоў XX ст. адзначаецца толькі *-н-* суфіксальнае ўтварэнне, хоць у 20-я гады XX ст. шырока ўжываліся два варыянты. Кампаненты варыянтнага раду *безуважны* — *безуважлівы* ў сучаснай беларускай мове характарызуюцца большай традыцыйнай ужывання і фіксуюцца ва ўсіх лексікаграфічных крыніцах як стылістычна нейтральныя ўтварэнні.

перад- // **-н-** (**і**) : **перад-** // **-ов-** (**ы**): *перадзімні* — *перадзімовы*. Варыянты ўжываюцца з агульным значэннем ‘які папярэднічае зіме, бывае перад зімой’ і з’яўляюцца стылістычна нейтральнымі.

перад- / **прад-** // **-н-** (**і**) : **перад-** // **-ав-** (**ы**): *перадвясенні* / *прадвясенні* — *перадвеснавы*. Варыянты маюць агульнае значэнне ‘які бывае перад вясной, папярэднічае вясне’. Нарматыўным з’яўляецца ўтварэнне з суфіксам *-ав-*, а дублетным — з суфіксам *-н-*; параўн.: у ТСБМ: *перадвясенні* — тое ж, што і *перадвеснавы*; у СБМ (1987): *перадвясенні* — часцей *перадвеснавы*. Прыметнік *прадвесні* засведчаны толькі ў творах мастацкай літаратуры: *Зіма не хацела саступаць прадвесням сакавіцкаму дню ...* (І. Шамякін).

пры- // **-н-** (**ы**) : **пры-** // **-ов-** (**ы**): *прыствольны* — *прыстваловы*. Адносныя прыметнікі адзначаны з агульным значэннем ‘размешчаны каля ствала або вакол ствала дрэва’ і фіксуюцца ва ўсіх лексікаграфічных крыніцах беларускай мовы. Паралельныя варыянты адносяцца да нейтральных слоў.

між- // **-н-** (**ы**) : **між-** // **-ав-** (**ы**): *міжжаберны* — *міжжабравы* ‘які знаходзіцца паміж жабрамі’; *міжзорны* — *міжзоркавы* ‘які знаходзіцца паміж зоркамі’; *міжкосны* — *міжкасцявы* ‘які знаходзіцца, размешчаны паміж касцямі’. Як бачым, варыянты супадаюць у аб’ёме сваіх значэнняў. Яны характарызуюцца даўняй традыцыйнай ужывання і фіксуюцца практычна ва ўсіх слоўніках беларускай мовы (ТСБМ (1977 — 1984), РБС (1982), БРС (1989), СБМ (1987; 2012). Варыянты *міжзорны* — *міжзоркавы* — агульнаўжывальныя словы, *міжжаберны* — *міжжабравы*, *міжкосны* — *міжкасцявы* выкарыстоўваюцца ў тэрміналагічнай лексіцы.

над- // **-н-** (**ы**) : **над-** // **-ав-** (**ы**): *надглотачны* — *надглоткавы*, *надкосны* — *надкасцявы*. У прыметніках назіраецца поўнае супадзенне семантыкі. Параўн.: *надглотачны* — *надглоткавы* ‘знаходзіцца вышэй глоткі, гартані і стрававода’, *надкосны* — *надкасцявы* ‘які знаходзіцца над косцю’.

У лексічнай сістэме беларускай мовы нарматыўнай з’яўляецца лексема *надглотачны*, дублетнай — *надглоткавы*. Варыянты *надкосны* — *надкасцявы* ў слоўніках кваліфікуюцца як раўназначныя. Прыметнікі-варыянты ўжываюцца ў тэрміналогіі.

над- // **-н-** (**ы**) : **над-** // **-ев-** (**ы**): *надлокатны* — *надлокцевы*. Прыметнікі з’яўляюцца варыянтамі на аснове агульнага значэння ‘які знаходзіцца

над локцем, вышэй локця'. Слова *надлокатны* адсутнічае ў сучасных беларускамоўных слоўніках, але фіксавалася ў РБС (1928, 1937). Утварэнне з суфіксам *-ев-* з'яўляецца стылістычна нейтральным і фіксуецца практычна ўсімі слоўнікамі (ТСБМ, РБС, БРС, ТСБЛМ).

Невялікую групу ў сучаснай беларускай мове складаюць варыянтныя рады прыметнікаў з агульнай каранёвай часткай і суфіксам, але з рознымі прэфіксамі:

да- // -н-(ы) : перад- // -н- (ы): *дачасны — перадчасны*. У прыметніках гэтага варыянтнага раду назіраецца частковае супадзенне ў семантыцы 'які адбыўся раней прызначанага часу, раней звычайнага тэрміну'. Прыметнік *дачасны* мае таксама значэнне 'разлічаны на кароткі час, часовы'. Паралельныя формы функцыянуюць без стылістычных адрозненняў, адносяцца да нейтральнай лексікі.

за- // -н-(ы) : пад- // -н- (ы): *заскурны — падскурны* з агульнай семантыкай 'знаходзіцца пад скурай'. Варыянты ўжываюцца ў беларускай мове здаўна і таксама з'яўляюцца стылістычна нейтральнымі.

перад- // -н- (і) : над- // -н- (і): *перадвячэрні — надвячэрні*. Кампаненты варыянтнага раду супадаюць у значэнні 'які бывае перад захадам сонца, перад вечарам': *Дзённая гарачыня спала, і вуліца ахіналася перадвячэрнім халадком і цішынёю* (У. Карпаў). Прыметнік *перадвячэрні* таксама мае значэнне 'які папярэднічае вечару, адбываецца перад вечарам'. У мове мастацкай літаратуры часцей ужываецца прыметнік *перадвячэрні*: *Задуменная і нейкая кволая ў перадвячэрнім змроку, яна часта стаяла пры клубных вокнах, гледзячы ўніз у далячынь, пакуль больш збіралася вакол яе людзей* (К. Чорны). Дадзеныя варыянты прыметнікаў з'яўляюцца стылістычна нейтральнымі словамі і фіксуюцца амаль усімі перакладнымі слоўнікамі беларускай і рускай мовы, а таксама пяцітомным «Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы».

бяз- (бяс-) // -О- (ы) : бяз- (бяс-) // -н- (ы): *бязлесы — бязлесны* 'пазбаўлены лесу', *безрукавы — безрукаўны* 'без рукавоў', *бяссонцы — бяссонечны* 'пазбаўлены сонца, сончнага святла', *бяссілы — бяссільны* 'пазбаўлены сілы; вельмі слабы'. Усе яны маюць значэнне 'пазбаўлены таго, што названа ўтваральным словам'. Як бачым, у семантычным плане дадзеныя ўтварэнні аднолькавыя, амаль усе яны фіксуюцца ў лексікаграфічных крыніцах беларускай мовы. У варыянтным радзе *бяссілы — бяссільны* прэфіксальна-нульсуфіксальнае ўтварэнне *бяссілы* фіксуецца ў «Слоўніку беларускай мовы» (1987) і ТСБМ з паметай «разм.» Прыметнік *бяссонцы* з'яўляецца прыналежнасцю індывідуальна-аўтарскай словатворчасці і, адпаведна, не фіксуецца ў слоўніках: *Як наравісты конь уздыблены, мільёнамі машын задымлены, хатун — з прычаламі бясконцымі, хрыпун — з кварталамі бяссонцымі, з гандлярскаю рэкламнай прозаю, ... паўстаў Нью-Йорк перада мной* (П. Панчанка).

У сучаснай беларускай мове адзінкавым з’яўляецца рад варыянтных прыметнікаў, у структуры якіх вылучаецца аднолькавая каранёвая частка і суфікс, але ўтвораны пры дапамозе розных прэфіксаў: **пад-** // — **ават-** (**ы**) : **пры** // **-ават** — (**ы**): *падслепаваты* — *прыслепаваты*. Кампаненты дадзенага варыянтнага раду супадаюць у значэнні ‘які дрэнна бачыць, вельмі блізарукі’; *перан.* ‘які мала прапускае або дае святла’: *Іваніха вытрамілася, уважліва агледзела чалавека — яго няголены падслепаваты твар, худыя брудныя рукі* (Е. Лось). *На гэты момант пад стол трапіў і наш прыслепаваты стары кот* (Р. Сабаленка). *Невялікія падслепаватыя вокны скупа прапускарлі святло, хоць на дварэ ва ўсю свяціла веснавое сонца* (Я. Колас). Паралельныя формы якасных прыметнікаў адзначаюцца ва ўсіх беларускіх слоўніках, аднак прыметнік *прыслепаваты* фіксуецца з паметай «разм.».

Як бачым, большасць прэфіксальных варыянтных прыметнікаў у сучаснай беларускай мове ўзніклі ў выніку ўзаемадзеяння высокапрадуктыўных у сістэме прыметнікаў прэфіксаў *без-*, *перад-*, *між-*, *над-*, *пад-*, *пры-*, якія, далучаючыся да асноў назоўнікаў разам з суфіксамі *-н-*, *ов-* (*-ав-*, *-ев-*), *-лів-*, *-о-* выражаюць часцей адноснае значэнне, за выключэннем раду прыметнікаў *падслепаваты* — *прыслепаваты*, якія змяшчаюць якасную характарыстыку прыметы. Семантычныя адносіны паміж аднакаранёвымі словамі разгледжаных структур праяўляюцца толькі ў кантэксце, што і дазваляе кваліфікаваць іх у асобных значэннях, як варыянты.

ЛІТАРАТУРА

1. Бережан, С.Г. К проблеме лексической вариантности // Вариантность как свойство языковой системы (тезисы докладов). — Ч. 1. — М., — 1982.
2. Климкова, Л.А. Притяжательные прилагательные в современном белорусском и русском литературном языках: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. — Минск, 1987.
3. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Марфалогія. — Мінск, 1957.
4. Миськевич, Г.И. Из наблюдений над словообразовательными вариантами // Литературная норма и вариантность. — М., 1981.
5. Паўленка, М.А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню. — Мінск, 1978.
6. Пилипович, Т.П. Словообразовательные варианты прилагательных в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. — Минск, 1987.
7. Шкраба, І.Р. Варыянтнасць у сучаснай беларускай мове. — Мінск, 2004.
8. Юхо, Т.И. Словообразовательные варианты имен существительных в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. — Минск, 1981.